

Dagligvaruhandels geografi som resultat av politikernas och konsumenters preferenser

1 Inledning

I Sverige och i många andra västeuropeiska länder har man kunnat iakttaga en omfattande strukturomvandling i dagligvaruhandels geografi sedan 1960-talet. Butikslokaliseringarna har glesnat, nya butiker har i allmänhet byggts större än redan befintliga lokaler samtidigt som små lokala servicebutiker ökat i antal de senaste åren (jfr SPK 1985, SPK 1987, Wirsäll 1986, Borchert 1987, Borchert 1988, Zentes – Schwarz-Zanetti 1988, Agergård 1991, Hjalager 1991, SOU 1991:28, Department of Environment 1992, Bromley – Thomas 1993, Forsberg et al 1995). Medan de förra har vad som idag betraktas som ett fullt varusortiment i bredd och djup har de senare ett begränsat urval och kan inte sägas tillfredsställa dagens behov av dagligvaror i ett normalt hushåll. Till detta skall också läggas den snabba framväxten av externa köpcentra i städernas utkanter, en process som hade sin kulmen under 1980-talets högkonjunktur. Det senaste dominerande inslaget i strukturförändringen är etableringen av så kallade lågprisbutiker i övergivna lagerlokaler m.m. i industriområden.

Det finns minst två konsekvenser av förändringsprocessen som är viktiga att framhålla. Den ena konsekvensen kan ses i perspektiv av en långsiktigt hållbar utveckling och innebär att hushållens biltrafikarbete för dagligvaruköp ökat väsentligt, vilket i sin tur lämnar ett icke önskvärt bidrag till luftföroreningar i form av koloxider, kväveoxider, kolväten m.m. (Forsberg et al 1995). Detta står i strid mot lokala, nationella och internationella målsättningar om trafik och miljö.

Den andra konsekvensen kan beskrivas i välfärdstermer och innebär att hushållens tillgänglighet till dagligvaror mätt som gångavstånd till fullsorterade dagligvarubutiker för Statsvetenskaplig Tidskrift 1995, årg 98 nr 3

sämrats väsentligt de senaste tio åren. Analysen visar att i vissa kommuner har fler än hälften av hushållen i tätorten förlorat samtliga butiker i närheten av bostaden under en tioårsperiod (ibid.). Det torde inte råda någon tvivel om att en majoritet av hushållen värdesätter att ha en butik inom gångavstånd från bostaden oberoende om de har bil, har mycket tid att förfoga för att genomföra nödvändiga ärenden i vardagen eller av någon anledning har ned-satt fysisk rörlighet.

Den debatt om strukturomvandlingen som förts i Sverige har fokuserat på i huvudsak två problemområden (Forsberg 1992). Det ena är i vad mån kommunerna med sin markanvändningspolitik hindrat utvecklingen av en sund konkurrens inom dagligvaruhandeln. Denna debatt kännetecknas av en ideologisk bias i synsättet på fördelningen av rätten att fatta beslut som är strategiska för handels geografiska utveckling. Frågan gäller om aktörer på marknaden fritt eller utifrån internt utvecklade spelregler skall sköta fördelningen av nya butikslägen, eller om kommunala politiker även framgent slutgiltigt skall bestämma detta i kraft av det kommunala planmonopolet.

Debattens andra fokus kretsar kring befärdade konsekvenser av konkurrensen från externa köpcentra. Här karaktäriseras argumenten av mytbildning och förutfattade meningar (jfr Williams 1992). Beroende på vem som argumenterar framträder också en förbluffande övertro på den ena eller andra aktörens förmåga att fatta beslut som har en påtaglig strukturerande verkan på dagligvaruhandels geografi. En förklaring till detta kan finnas i att det hittills saknats forskning kring konsekvenserna, samt i att dagligvaruhandel är något som tillhör varje vuxens vardagserfarenhet. I litteraturen och debatten saknas dock en grundläggande analys av drivkrafterna bakom strukturomvandlingen samt enskilda aktörers bidrag till omvandlingen.

Syftet med denna framställning är att ge ett bidrag till analysen av hur olika aktörer bidragit till strukturomvandlingen. Analysen vilar på djupintervjuer med politiker och planerare i sex svenska kommuner samt en enkät ställd till 3000 konsumenter via telefon i dessa kom-

muner. Tyngdpunkten ligger således inte på handelns företrädare. Skälet till detta faller tillbaka uppläggningsen av det forskningsprojekt inom vilket analysen genomförs, men också på att handelns agerande och preferenser i grunden antas vara tämligen okomplicerade med sitt dominerade intresse av vinst och tillväxt. Konsumenters och politikernas bidrag antas å andra sidan vara mer sammansatt.

Materialet belyser politikernas och konsumenters motiveringar och handlande i samband med lokaliseringen av externa köpcentra. Handlingar kan motiveras, men de djupare liggande motiven är dock inte åtkomliga för analys. Den bias som kommer av efterhandsrationaliseringar för att exempelvis framstå som en rationell politisk beslutsfattare eller rationell och förnuftig konsument kan således aldrig helt elimineras.

2 . Utgångspunkter

Det finns minst tre nödvändiga förutsättningar för att strukturomvandlingen skall ta den form den tagit. Det ena är köpmännens intresse av vinst och förnyelse. Det andra är konsumenters preferenser för att handla i större och externt belägna butiker. Det tredje är politiska beslut om detaljplan för nylokalisering av butiker eller externa köpcentra. Strukturomvandlingen är med andra ord summan av flera aktörers och aktörskategoriernas val och handlingar, och det är rimligt att anta att interna faktorer inom dagligvaruhandeln har den största förklaringskraften till strukturomvandlingen.

Analysen utgår från antagandet att ingen enskild aktör eller aktörskategori haft för avsikt att omvandlingen skulle få de konsekvenser för miljö och tillgänglighet som är för handen. I det perspektivet riktas intresset mot späningsförhållandet mellan individuell rationella beslut och det sammanlagda kollektiva resultatet av dessa beslut. Det är ett erkänt faktum inom rational choice teori att många beslutssituationer kännetecknas av att det som är rationellt för individen är irrationellt för ett kollektiv av individer vilka var för sig fattar samma beslut (t. ex. Hardin 1982, Elster 1984, Els-

ter 1986, Elster 1987, Coleman 1986, Coleman 1990).

Sedan Garrett Hardin publicerade sin artikel i Science 1968 har uttryckt "the tragedy of the commons" kommit att stå som en sammanfattande beskrivning av de katastrofala konsekvenser som kan komma av att ett stort antal individer agerar för att maximera sin nytta utan att ta hänsyn till massverkan av motsvarande handling av ett flertal individer. Hardin bygger upp sin argumentation kring ett exempel med ett antal bönder som gemensamt utnyttjar betesmark, och utgår från att bönderna agerar individuellt rationellt. Varje bonde får sin avkastning i relation till sin egen boskap och drabbas av minskad avkastning i den mån andra bönder överutnyttjar betesmarken genom att öka sitt antal boskap. Enskilda bönder har emellertid rationella motiv att förbättra sin avkastning genom att öka sin hjord eftersom han eller hon endast drabbas av en liten del av problem med överexploatering av marken till följd av den intensivare markanvändningen. Hardin sammanfattar tragedin på följande sätt:

Each man is locked into a system that compels him to increase his herd without limit – in a world that is limited. Ruin is the destination toward which all men rush, each pursuing his own best interest in a society that believes in freedom of the commons (s. 1244).

Budskapet är, att ifall alla, eller ett flertal agerar individuellt rationellt i förhållande till en begränsad kollektiv resurs leder det till förödande konsekvenser för kollektivets fortsatta resursutnyttjande – vilket naturligtvis också innefattar den enskilde rationelle individen.

Den rationalitetsparadox som Hardin formulerar är utgångspunkt i ett närmast oändligt antal studier kring kollektivt handlande, kollektiva resurssystem, politisk strategi m.m. Redan Aristoteles, skriver Elinor Ostrom (1990), gjorde motsvarande observationer om individen visavi kollektivet, och Thomas Hobbes förutsätter i sin statsteori att människan har ett naturtillstånd sådant att paradoxen är oundviklig.

Rationalitetsparadoxen formaliseras ofta i det spelteoretiska paradigmexemplet Fångarnas dilemma (FD). Ett av de huvudproblem som illustreras med FD är att åstadkomma och vidmakthålla ett instabilt, men ömsesidigt fördelaktigt läge från att bli ett stabilt, men ofördelaktigt läge (jfr Ullmann-Margalit 1977). Spelet illustrerar också att individer handlar i sociala situationer som kännetecknas av strategiskt rationalitet. Omgivningen, besluten och resultaten av besluten är beroende av egna och andras beslut, till skillnad från parametrisk rationella beslutssituationer där omgivningen är exogent given, bestämd på ett mekaniskt eller naturgivet sätt (jfr Knudsen 1985, Hermansson 1990).

Givet spelets antaganden om rationellt agerande och ingen kommunikation mellan deltagarna, och givet att spelet spelas endast en gång erbjuder spelet en god illustration av rationalitetsparadoxen. I själva verket är det dock enkelt att finna exempel på samarbete eller koordination i situationer som kännetecknas av FD (jfr t. ex. Axelrod 1981, Hardin 1982, Kreps et al. 1982, Hermansson 1990, Ostrom 1990). Itererade spel visar empirin att aktörer agerar mer sofistikerat och samarbetar eller ingår avtal som är långsiktigt mer framgångsrikt ur kollektivets synpunkt än vad ett snävt rationellt individorienterat handlande hade varit. Individer visar sig således benägna att avstå från kortsiktiga vinster inför utsikten att erhålla framtida kompensation. Detta ses ibland som ett uttryck för att individerna inte har varit tillräckligt sofistikerade i strategiskt hänseende för att inse att en individuell strategi var den rationella. Amartya Sen (1977) hävdar däremot att i sådana situationer kan det vara mer fruktbart att betrakta dessa individer som *mer*, och inte mindre sofistikerade än de som handlar längs den individuella linjen.

Aaron Wildavsky (1987, 1992) levererar avgörande kritik mot de förlegade, eller felaktiga och verklighetsfrämmande spelreglerna i FD om rationalitet, avsaknad av kommunikation m.m. Huvudkritiken tar fasta på att spelet antas vara kontextberoende, eller mer precist, oberoende av organisatorisk kultur inom vilket spelet spelas. Inom i princip samtliga rea-

listiska sätt att organisera institutioner eller kulturer, menar Wildavsky, saknas förutsättningar för i den formalistiska modellen för FD. Olika former av kulturer – egalitära, hierarkiska m.m. – har alla antingen löst problemet med samarbete, eller så uppkommer inte problemet tack vare att den kulturella traditionen inte rymmer de egoistiska, nyttomaximerande och icke-kommunicerande individer som FD förutsätter. Följaktligen är det samarbetsproblem som FD illustrerar i själva verket en fiktion, men en fiktion som inte sällan används för att argumentera för en stark statlig intervention i individers och företags handlingsfrihet.

Wildavsky har stöd för sin kritik både teoretiskt och empiriskt, men han finner inte anledning att helt skäpa ut FD. En viktig poäng med spelet är att det underlättar att fundera kring och strukturera ett problem om individuellt handlande och dess kollektiva konsekvenser (jfr Rapoport 1992, Rule 1992, Tullock 1992). Spelet fungerar också som illustration av specifika valsituationer. Man skall dock ha klart för sig att det inte handlar om av predestinera agerande, utan att söka teckna de principiella förutsättningar för vissa valhandlingar för att förstå varför vissa val fattas.

Man kan också närma sig rationalitetsparadoxen i en modifierad form genom att ansluta till vad Jon Elster (1987) kallar *bi-produkter* av individuellt agerande. (Detta skall inte blandas samman med Mancur Olsons försök att i boken *The Logic of Collective Action* med biproduktteorin förklara varför samarbete etableras i FD-situationer.) Med biprodukter avser Elster de effekter som kommer av att individer agerar för ett visst ändamål, men uppnår samtidigt något annat. Antagandet är att individen inte är medveten om eller på förhand inser de indirekta effekterna av hans eller hennes agerande.

När det, som i följande framställning, gäller konsumenter är det i någon mening begripligt om de inte vägt, eller inte kunnat väga in långsiktiga och storskaliga effekter på handelsn geografiskt av sina val av butik m.m. I den mån strukturomvandlingar kan förklaras av förändrade konsumentpreferenser kan detta ses som en biprodukt av summan av individuella

beslut. Individer kan på rimliga grunder inte förväntas ta sådana överväganden eller överblicka sådana konsekvenser i sina rutinerade vardagsgöromål. Rationell politisk teori antar emellertid att politiker är i stånd att göra motsvarande avvägningar i konkreta beslutssituationer.

3 Lokalisering av externa köpcentra

3.1 En politisk kamp om köpkraft

I landets samtliga kommuner finns en policy för en levande stadskärna. Man kan visserligen ifrågasätta vad begreppet levande stadskärna i praktiken innebär, men policyn har under årens lopp motiverat en serie citysaneringar och legitimerat policybeslut mot lokaliseringen av externa köpcentra. I det senare fallet har den dominerande föreställningen varit den att konkurrensen från en extern marknad allvarligt skulle utmana förutsättningarna för köpmän i stadscentrat att hålla en tillräckligt hög omsättning för att kunna fortsätta bedriva handel. När politiker väl stått inför att ta ställning till en lokalisering så har de i praktiken tonat ner preferensen för stadskärnan till förmån för lokaliseringen av ett externt köpcentra. Politiker motiveringar till att vika av från sin tidigare linje har i huvudsak kretsats kring en politisk kamp om köpkraft samt fotats i hur köpmän och konsument agerar (Forsberg 1994).

Utvecklingen under 1980-talet visar också att flera kommuner som gränsar till varandra har alla accepterat lokaliseringen av externa centra. I praktiken innebär det att stadskärnan ställs inför konkurrerande handel dels som tidigare från andra stadskärnor, dels från ett antal externa köpcentra. I princip det enda som skulle kunna neutralisera effekterna av den skärpta konkurrensen om köpkraft mellan olika kommersiella centra är en kraftig ökning av den privata konsumtionen. Det vill säga att den samlade köpkraften räcker för en tillfredsställande omsättning i samtliga butiker.

De intervjuade politikerna hänger upp sina, för experterna, positiva beslut om lokali-

seringen av ett externcentra på nettoflödet av köpkraft över den enskilda kommungränsen. Huvudproblemet som politikerna formulerar är att behålla eller öka köpkraften inom kommunen. Intervjuerna ger vid handen att flödets specifika riktning i de enskilda fallen inte på något sätt är avgörande för politikernas beslut. Visar nuläget ett inflöde av köpkraft är argumentationslinjen den att ett externt köpcentra skall hålla kvar detta nettobidrag. Är det å andra sidan fråga om ett utflöde förs argumentationen längs en annan linje. Då förutsätts externcentrat vända flödet till ett inflöde.

I samtliga fall har flödet av köpkraft beräknats av konsulter med teoretiska modeller baserade på data om handelns omsättning och befolkningen i kommunen. Utifrån antaganden om inköpsbeteenden beräknas även hur stor försäljningsyta som ett givet nettoflöde motsvarar, det vill säga att ett visst utflöde av köpkraft antas svara mot ett externt centra av en viss storlek.

Utmejslad från politikernas argumentering kan kampen om köpkraft formaliseras på följande sätt (tabell 1). Utgångspunkten är att kampen står mellan två kommuner, A och B, och att kommunerna har som målsättning att bibehålla stadskärnan som ett levande kommersiellt och kulturellt centra. Kommunerna agerar i en strategisk situation där resultatet av det egna valet är beroende av andras val. Givet att ingen av kommunerna accepterar externa köpcentra sker inga dramatiska förändringar av förutsättningarna för en levande stadskärna i någon av kommunerna. Den kommun som ensam tillåter en etablering antas att bidra till ökad köpkraft inom kommunen, medan handeln i stadskärnan utsätts för skärpt konkurrens. Det senare gäller även grannkommunen, men den kommunen påverkas dessutom till det sämre på grund av att köpkraft förskjuts till den externa marknaden. Om slutligen båda kommunerna släpper fram ett externt köpcentra skärps konkurrensen om köpkraft mellan kommunerna, samtidigt som befintlig handel i båda kommunerna utsätts för ännu kraftigare konkurrens.

För att kunna dra fördel av strategin att inte släppa fram en extern marknad måste också

grannkommunen eller grannkommunerna agera på samma sätt. Risken är annars att hamna i det mest ofördelaktiga läget i kampen om köpkraft, det vill säga att förlora köpkraft och att centrumhandeln drabbas av lönsamhetsproblem på grund av konkurrens utifrån. I tabell 1 illustreras detta läge med cellen längst upp till höger. Kanske kan man säga att det gäller att vara först med en extern marknad och då satsa på chansen att det därefter saknas kommersiellt intresse för ytterligare ett motsvarande centra inom ett givet omland, en situation vilken motsvaras av cellen längst ner till vänster.

Etableras inget samarbete för en kommun-gemensam lokaliseringpolitik är det sannolikt så att båda kommunerna var för sig tillåter ett externt köpcentra, med det sannolika resultat som beskrivits ovan. Detta är också vad som skett på flera håll i landet. En kommentar från en av de intervjuade politikerna sammanfattar det faktum att inomkommunala intressen tagit överhanden i kampen om köpkraft i just den kommunen. Han menade att "det som är rationellt för regionen får ibland stå tillbaka för bypolitik", och åsyftade det regionalt irrationella i att kampen slutar i cellen längst ner till höger. För att inte detta utfall av kampen

skall få en kontrafinal konsekvens krävs ett betydande tillskott i den privata konsumtionen som ger en tillfredsställande varuomsättning för såväl köpmän i det externa läget som för köpmän i redan befintliga butiker i stadscntrat och i bostadsområden i flera till varandra gränsande kommuner.

3.2 Irrationella politiska motiveringar

Den fråga som reser sig mot denna bakgrund är hur politikerna motiverar att de nedprioriterat policyn om en levande stadskärna och drivit kampen om köpkraft. Eller annorlunda, varför är det så angeläget att ha ett nettoumslutande av köpkraft till kommunen? I akt och mening att öka köpkraften har politikerna alltså valt en kommunalt individuell linje. Som alternativ är det rimligt att tänka sig en samlad interkommunal strategi för handelns geografi inom en region i syfte att hindra utvecklingen mot kontrafinalitet och till gagn för vitaliteten i stadskärnan, minskat trafikarbete, miljön m.m.

Den fortsatta analysen vilar på antagandet att motiveringar kan vara antingen rationella eller irrationella. För att tala med Elster (1987) kan man definiera två rationalitetsbegrepp. Ett

		KOMMUN B	
		Ej extern marknad	Extern marknad
KOMMUNA	Ej extern marknad	Levande, ej konkurrensutsatt stadskärna Oförändrad köpkraft i kommunen	Konkurrensutsatt stadskärna Minskad köpkraft i kommunen
	Extern marknad	Konkurrensutsatt stadskärna Ökad köpkraft i kommunen	Extremt konkurrensutsatt stadskärna Skärpt konkurrens om köpkraft

Tabell 1. Kampen om köpkraft. Utfall för kommun A.

tunt och ett kvalificerat. Det tunna begreppet tar inte hänsyn till i vad mån en specifik handling eller motivering till en handling är bunden till vetenskapliga kalkyler. Här är kriteriet för rationalitet att motiveringen är förankrad i aktörens preferenser och föreställningar om kausala samband. Ett kvalificerat rationalitetsbegrepp däremot kräver att motiveringar och handlingar förankras i vedertagen kunskap och beprövad erfarenhet. För att föreliggande analys av politikernas motiveringar skall vara meningsfull krävs ett kvalificerat rationalitetsbegrepp – i annat fall ter sig snart sagt varje motivering eller handling rationell.

Tre sakområden dominerar politikernas motiveringar. Dessa skiljer sig inte åt mellan kommuner eller mellan politiker i skilda politiska partier. Alla åberopar samma huvudargument nämligen sysselsättning, skatteintäkter, och politikernas möjligheter att marknadsföra kommunen. Argumenten verkar rimliga i en första åsyn, men visar sig efter en närmare granskning inte tillfredsställande i perspektiv av en kvalificerad rationalitet.

Argument kring marknadsföring grundas på förutsättningen att kommunen är attraktiv för en rad olika kommersiella intressen i den stund den är föremål för etablering av ett externt köpcentra och har ett inflöde av köpkraft. Uttryck som att ”handel drar handel, sysselsättning ger sysselsättning”, vilket användes av en intervjuad politiker, sammanfattar denna föreställning. Politiker är angelägna om att kunna erbjuda industriföretag och andra potentiella investerare en miljö i kommunen som uppfyller krav på en mängd olika former av privat och offentlig service som kan få dem att välja just den kommunen för sin etablering.

Ett externt centra är dock inte vare sig en nödvändig eller tillräcklig förutsättning för att en verksamhet som inte är knuten till detaljhandeln skall välja en specifik kommun för sin etablering. För det första finns sannolikt den typ av service som erbjuds i ett externt centra redan i kommunen – externcentrat adderar endast mer av samma sak. För det andra visar studier att det är sådant som markpriser, priset på arbetskraft och kommunikationer som är centralt för företagens lokaliseringssval (se

t.ex. Malmberg 1990). Serviceutbudet i ett externt centra erbjuder således inget nytt bärande argument för lokaliseringar för företag utanför detaljhandels domän. Politikernas motiveringar i detta fall får därför karaktären av önsketänkande mer än rationalitet.

Motiveringar kring sysselsättning tar fasta på att ett externt köpcentra genererar ökad sysselsättning inom kommunen vilket i sin tur för med sig ökade skatteintäkter. Utöver den kritik som redan anförts finns det minst två nödvändiga förutsättningar för detta. Den ena förutsättningen är att den externa marknaden genererar ökad sysselsättning vid sidan av själva den handel som sker i centrat. Denna förutsättning tillfredsställs med all säkerhet om man tar i beaktande byggnadsarbetet för centrat och de arbeten i infrastruktur som måste till för centrats försörjning av el, vatten, gods, konsumenter m.m. Under sådana förhållanden är argumentet rationellt.

Det andra förutsättningen är att marknaden genererar multiplikativa effekter så att det totala antalet arbetstillfällen ökar i kommunen över tid. Forskning och erfarenhet har länge bekräftat förekomsten av multiplikativa effekter av ny verksamhet, men i fallet externlokaliseringat köpcentra kvarstår frågan ännu obesvarad i vad mån antalet arbetstillfällen där är fler än den eventuella minskning av sysselsättning inom annan handel som läggs ner i tiden efter att det nya köpcentrat etablerats. Annorlunda uttryckt är frågan om sysselsättningen inom handeln och dess kringverksamheter över tid är ett plus-, minus- eller nollsummespel. I vad mån motiveringar kring sysselsättning tillfredsställer en kvalificerad rationalitet är således i grunden en empirisk fråga som kan få sitt svar i kommande utvärderingar.

Rationaliteten i argumentet om skatteintäkter kan också ifrågasättas. Det finns inget objektiva skattetekniskt skäl till att arbetsplatsen – det externa centrat – skall ligga inom kommunens gränser. Enligt sedan länge gällande skatteregler tillfaller inkomstskatten den kommun där den individ som beskattas är folkbokförd. I princip är det alltså betydelselöst var arbetsplatsen ligger i förhållande till var de som arbetar där bor. Således har även motiver-

ingar kring skatteintäkter karaktär av önsketänkande.

Analysen visar också att det finns motiveringar som mer direkt relaterar till förändringar på marknaden. Dessa motiveringar är ett uttryck för att politiker är påverkade av vad som händer på marknaden – det vore märkligt om så inte var fallet. Kanske något drastiskt kan denna påverkan formuleras så som en av intervjupersonerna gjorde, att "till slut faller man som politiker till föga för vad kommuninvånarna och köpmännen vill ha". Mer konkret handlar det om krav från exploatören av ett nytt köpcentra samt invånarnas faktiska inköpsbeteenden. Det senare innebär att antal kommuninvånare har visat sina preferenser för att handla i sådana centra genom att åka till externcentrat i grannkommun. I tekniska termer uttryckts detta som ett utflöde av köpkraft, vilket som vi sett uppfattas negativt bland politiker.

I övrigt kan vi konstatera att motiveringar som rör konsumentpriser förekommit mycket sparsamt. Detta kan tyckas anmärkningsvärt i ljuset av prisfrågans centrala position såväl i debatten om handeln som för konsumentföretagens förnyelsearbete (jfr Wikström et al. 1989).

Sammanfattningsvis kan konstateras att politikernas önskan om ökad sysselsättning i kommunen samt att marknadsföra kommunen erbjuder en huvudsaklig förklaring till varför två eller fler kommuner som gränsar till varandra samtliga väljer att tillåta lokalisering externa köpcentra. Fakta talar för att politikerna valt att inte samarbeta för att åstadkomma balanseerade rörelser i köpkraften inom en region. Istället har de gått en individuell väg som innebär att satsa på att dra köpkraft till den egna kommunen oberoende av vad som sker i grannkommunen. Utvecklingen tyder också på att den ena kommunens beslut att lokalisera ett externt centra bidrar till att angränsande kommuner fattar motsvarande beslut (Forsberg 1994).

4 Förändrade konsumentpreferenser

En nödvändig förutsättning för att dagligvaruhandeln skall kunna förändras i riktning mot ett allt glesare butiks nät och att butiker lokaliseras i externa lägen är naturligtvis att individer i tillräcklig omfattning väljer att göra sina inköp i stora eller externt belägna butiker. Även förändrade konsumentpreferenser är således en betydelsefull faktor bakom dagligvaruhandelns strukturomvandling.

Över åren har konsumenterna blivit allt mer oförutsägbara i sina val av butik. Bedömningar av konsumenters lojalitet till en enda livsmedelsbutik talar för att denna lojalitet minskat från cirka 70% under 1950-talet till ungefär 30% idag (SOU 1972:13, 1975:69, SPK 1985). En viktig förklaring till den minskade köptroheten är att hushållens bilinnehav ökat kraftigt sedan 1960-talet. Tack vare ökad rörlighet kan en majoritet av hushållen vara mer flexibla i sina butiksval inom ett förhållandevis stort omland – de är inte tvungna av vara lojala till en eller ett fåtal butiker.

En annan förklaring till den minskade köptroheten är att hushållen har ökat sin konsumtion av boyta. Kort sagt, vi bor allt färre personer per kvadratmeter (se Reneland – Hagson 1993). Genom minskad boendekonzentration och köptrohet reduceras antalet potentiella kunder inom en given dagligvarubutiks omland. Den direkta följden av detta är att antalet butiker i ett givet geografiskt område blir färre då den nödvändiga omsättningen för ett större antal butiker inte längre kan tillfredsställas inom ett avgränsat omland.

Sammantaget har hushållen, i takt med förändrade preferenser inom en rad områden, förmodligen omedvetet bidragit till strukturomvandlingen inom dagligvaruhandeln. Mot denna bakgrund kan vi förstå hushållens bidrag som en biprodukt av summan av individuella beslut. Man kan inte förvänta sig individerna i dessa i allt väsentligt privata val kring boende, inköpställe, bilinnehav och bilanvändning skulle kunna väga in den strukturella utveckling dessa val sammanlagt bidragit till.

När vi intervjuat konsumenter har vi dock spårat en viss medvetenhet om vad valet av butik kan ha för betydelse för deras framtida tillgänglighet till dagligvaror. Det finns med andra ord konsumenter som hävdar att de väljer butiken i bostadsområdet i akt och mening att butiken skall kunna finnas kvar i framtiden. I vad mån detta är en effekt av intervjusituationen där svarspersonen vill framstå som en duktig konsument, ett resultat av mer tvingande omständigheter så som billöshet eller något annat är emellertid oklart.

När vi tilldelar hushållen en roll i handelsstrukturomvandling får vi emellertid inte glömma de strukturella förutsättningar som hushållen över tid blivit allt mer bundna av. Hand i hand med skiftande konsumentpreferenser har butiksstrukturen glesats ut av orsaker som finns internt inom handeln. Detta har inneburit att antalet konkurrensmässigt jämförbara alternativ som hushållen kan välja mellan minskat. Vidare har handelns massiva reklamkampanjer, extrapriser, skapade behov m.m. av allt att döma påverkat konsumenternas preferenser för de produkter och förutsättningar för konsumtion som erbjuds (jfr Strasser 1989, Willis 1992). En okontroversiell sammanfattning av detta är att konsumenternas preferenser är både endogent och exogent givna, samt att deras handlingar får effekter som inte kan överblickas vid det enskilda beslutstillfället.

5 Konklusion

Vi har här analyserat politikernas och konsumenternas bidrag till dagligvaruhandelns geografiska förändringar med särskilt fokus på lokaliseringen av externa köpcentra. Koncentrationen på politiker och konsumenter får dock inte skymma det faktum att interna processer inom handeln har en betydande förklaringskraft till strukturomvandlingen.

Det faktum att politikerna åberopat i huvudsak irrationella argument för att de accepterat lokaliseringen av ett externt köpcentra kan kanske finna en förklaring i en inträngande analys av beslutsprocesserna. Man kan exem-

pelvis tänka sig att politikerna varit mer eller mindre tvingade att acceptera köpcentrat av exogent givna skäl och att motiveringarna till dessa historiska beslut sker ad hoc. Ett antagande kan då vara att besluten inte vuxit fram ur en i huvudsak politisk process utan att de var mer eller mindre påtvingade utifrån. Det skulle förklara att politikerna framhåller högst legitima argument som sysselsättning och skatteintäkt till sina beslut, även om dessa argument vid en närmare granskning inte tillfredsställer krav ställda på kvalificerad rationalitet.

Man kan ha olika åsikter om utvecklingens estetiska konsekvenser i ett stadsbyggnadsperspektiv, i vad mån externa köpcentra är goda miljöer för människor etcetera. Det står dock utom tvivel att det samlade resultatet av externa köpcentra är ett ökat trafikarbete för detaljhandel och en utbyggd butiksytta som flerfald tillfredsställer våra behov sett i ett internationellt perspektiv (jfr Reynolds 1993). Medan det förra verkar mot politiskt beslutade miljömål och strävan för långsiktigt hållbar stadsutveckling kommer det senare med all sannolikhet att framgent resultera i ekonomiska konsekvenser för konsumenter. Miljöpåverkan såväl som bebyggelseutvecklingen har ett pris som måste betalas på ett eller annat sätt.

Håkan Forsberg

Artikeln är skriven inom ett forskningsprojekt finansierat gemensamt av Byggeforskningsrådet, Kommunförbundet, Kommunikationsforskningsberedningen och Konsumentverket.

Litteratur

- Agergård, E, 1991. Centerutviklingen i Danmark – en tillbageblick, *BYPLAN* 43, Nr 3, 78-82.
- Axelrod, R, 1981. The Emergence of Cooperation Among Egoists, *American Political Science Review* 75, 306-318.
- Borchert, J, 1987. Recent developments in Retailing in the Netherlands, *Tijdschrift voor Econ. en Soc. Geografie* 79, Nr 3, 220-226.
- Borchert, J, 1988. Planning for Retail Change in the Netherlands, *Built Environment* 14, Nr 1, 22-37.

- Bromley, R – Thomas, C, (eds) 1993. *Retail Change: Contemporary Issues*, London: UCL Press.
- Coleman, J, S, 1986. *Individual Interests and Collective Action, Selected Essays*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Coleman, J, S, 1990. *Foundations in a Social Theory*, Cambridge: Harvard University Press.
- Department of Environment 1992. *The Effects of Major Out of Town Retail Development*, London: HMSO.
- Elster, J, 1984. *Ulysses and the Sirens: Studies in Rationality and Irrationality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, J, 1986. Introduction, s 1-33 i Elster, J (ed) *Rational Choice*, New York: New York University Press.
- Elster, J, 1987. *Sour Grapes: Studies in the Subversion of Rationality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Forsberg, H, 1992. Stormarknader – till gagn för konsument, trafik och miljö?, *PLAN* 46, Nr 6, 270-275.
- Forsberg, H, 1994. *Kampen om köpkraften: Externa köpcentran i sex kommuner*, Stockholm: Byggnadsforskingsrådet, Rapport R5:1994.
- Forsberg, H – Hagson, A – Tornberg, J, 1995. ”Effekter av externa köpcentran”, STACTH, Rapport 1995:1, Göteborg: Chalmers Tekniska Högskola.
- Hardin, G, 1968. The Tragedy of the Commons, *Science* 162, 13 december 1968, 1243-1248.
- Hardin, R, 1982. *Collective Action*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Hermansson, J, 1990. *Spelteorins nytta: Om rationalitet i vetenskap och politik*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hjalager, A-M, 1991. Nye centre udenfor centrene, *BYPLAN* 43, Nr 3, 74-75.
- Knudsen, C, 1985. Rationalitetsbegreber, sociale ændringsprocesser og konkurrerende forskningsprogrammer indenfor økonomisk teori, s 75-150 i Knudsen, C – Kloppenborg, E, (red) *Rationalitetsbegreber i samfundsvidenskaberne*, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Kreps, D, M – Milgrom, P – Roberts, J – Wilson, R, 1982. Rational Cooperation in the Finitely Repeated Prisoners Dilemma, *Journal of Economic Theory*, 245-52.
- Malmberg, B, 1990. *The Effects of External Ownership*, Geografiska regionstudier Nr 24, Kulturgeografiska institutionen, Uppsala: Uppsala universitet.
- Olson, M, 1965. *The Logic of Collective Action*, Cambridge: Harvard University Press.
- Ostrom, E, 1990. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rapoport, A, 1992. Game Theory Defined, *Rationality and Society* 4, 74-82.
- Reneland, M – Hagson, A, 1993. ”Analys av boendekonzentration som förutsättning för kollektivafikens servicenivå och kostnad”, TACTH, Rapport 1993:1, Göteborg: Chalmers Tekniska Högskola.
- Reynolds, J, 1993. Proliferation of the planned shopping centre, s 70-87 i Bromley, R – Thomas, C, (eds), *Retail Change: Contemporary Issues*, London: UCL Press.
- Rule, J, B, 1992. Rational Choice and the Limits of Theoretical Generality, *Rationality and Society* 4, 451-469.
- Sen, A, 1977. Rational Fools: A Critique of the Behavioural Foundations of Economic Theory, *Philosophy and Public Affairs* 6, Nr 3, 317-344.
- SPK 1985. ”Butiksetablering och butiksstruktur inom dagligvaruhandeln”, Rapport 1985:19, Stockholm.
- SPK 1987. *Dagligvaruhandelns strukturomvandling: Koncentrationsprocessens effekter på konkurrens, kostnader och effektivitet*, Rapport 1987:24, Stockholm: Allmänna Förlaget.
- SOU 1972:13 *Kommerciell service i glesbygd*, Inrikesdepartementet, Stockholm,
- SOU 1975:69 *Samhället och Distributionen*, Handelsdepartementet, Stockholm,
- SOU 1991:28 *Konkurrensen i Sverige*, Civildepartementet, Stockholm: Allmänna Förlaget.
- Strasser, S, 1989. *Satisfaction Guaranteed: The Making of the American Mass Market*, New York: New York Pantheon Books.
- Tullock, G, 1992. Games and Preferences, *Rationality and Society* 4, Nr 1, January 1992, 24-32.
- Ullmann-Margalit, E, 1977. *The Emergence of Norms*, Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- Wikström, S – Elg, U – Johansson, U, 1989. *Den Dolda Förnyelsen: En granskning av konsumentföretagens och konsumtionens omvandling*, Stockholm: SNS Förlag.
- Wildavsky, A, 1987. Choosing Preferences by Constructing Institutions: A Cultural Theory of Preference Formation, *American Political Science Review* 81, Nr 1 Mars 1987, 3-21.
- Wildavsky, A, 1992. Indispensable Framework or Just Another Ideology?, *Rationality and Society* 4, Nr 1, January 1992, 8-23.
- Williams, C, 1992. Impacts of Regional Shopping Centres, *The Planner*, December 1992, 8-10.

- Willis, S, 1992. *A Primer for Daily Life*, London: Routledge.
- Wirsäll, N, E, 1986. *Handels Förnyelse: Chanser, risker, möjligheter*, Västerås: ICA-Förlaget.
- Zentes, J – Schwarz-Zanetti, W, 1988. Planning for Retail Change in West Germany, *Built Environment* 14, Nr 1, 38-46.
-